

Kring 1809 års revolution.

Docenten Jerker Rosén har i Scandia XVI, 191, publicerat en innehållsrik anmälan av min avhandling: Gustaf IV Adolfs fall. Diskussionen skall i anknytning här till och till en recension av docenten Sven Ulric Palme (Stockholms-Tidningen 7/3 1945) på några punkter föras vidare.

I.

Bland de arkivfynd jag redovisar i min avhandling och docenten Rosén omnämner, är de 1810 författade »Strödda anteckningarna» rörande greve Samuel af Ugglas. Anteckningarna utgör en värderik källa för kännedomen om revolutionens förhistoria. Namnet på författaren har emellertid tidigare inte kunnat fastställas. En tämligen säker lösning av problemet torde kunna ges.

I den kände gustavianen J. A. Ehrenströms Efterlemnade historiska anteckningar, skrivna på 1820-talet och utgivna 1882—83 av S. J. Boëthius, nämner författaren bl. a., att han i början av år 1808 genom Samuel af Ugglas inlämnade ett förslag till Gustaf IV Adolf, vilket gick ut på att denne över Torneå skulle bege sig till Finland för att där genom ett personligt sammanträffande med tsar Alexander söka åstadkomma en fredlig uppgörelse mellan Sverige och Ryssland. Ehrenström meddelar vidare, att förslaget gillades av bl. a. engelske ministern Thornton och att kungen till synes tog väl upp det men att kanslipresidenten Ehrenheim till sist lyckades få det avstyrt (Ehrenström a. a. II: 574 ff.).

Detta av Ehrenström nämnda förslag är uppenbart identiskt med det, som omnämnes i »Strödda anteckningar» och där såges ha inlämnats av en »ur tjenst varande individu»; såväl förslagets innehåll som de nämnda personernas reaktioner återges ungefär lika i bägge källorna. Jag har i min avh. (s. 9) betecknat det som troligt, att denne förslagsställare är identisk med författaren till relationen, vari projektet tillmätes en oproportionerlig vikt. Konklusionen blir då den, att det är Ehrenström som skrivit

»Strödda anteckningar». Denna slutsats stödjes också av andra omständigheter.

Det förhåller sig nämligen så, att flera i »Strödda anteckningar» skildrade episoder, som i andra källor äro helt eller delvis okända, återkomma i Ehrenströms memoarer. Så är fallet med ett samtal mellan kungen och Ugglas, vari den senare utan att få något svar framkastade tanken på abdikation (Ehrenström II: 587; jfr avh. s. 154); vidare med ett besök av Ugglas hos den sjuke riksdrotsen Trolle-Wachtmeister på kvällen den 12 mars 1809 och med den förres förvåning över drotsens vitalitet följande dag (II: 593; avh. s. 327, 361); med skildringen av den första konseljen efter revolutionen, då åtskilliga obehöriga personer voro närvarande och då hovkanslern Zibet yrkade på att kungen skulle behandlas med aktning (II: 592; avh. s. 361); slutligen också med berättelsen om Ugglas' modiga uppträdande efter konseljen, då han avböjde eskort genom staden (II: 591; avh. s. 362). På alla dessa punkter är den faktiska överensställningen slående, medan däremot de verbala likheterna äro ganska små. Närmast varandra komma de båda källorna i återgivandet av en kungens fråga till Ugglas, som i relationen återges så: »Hvad vill Ugglas då att jag i sådana omständigheter skall göra?», medan memoarernas ordalydelse är: »Men hvad skall jag då göra för att få slut på allt detta?» (II: 587).

Det kan alltså knappast vara något tvivel om att det är Ehrenström som är författaren till »Strödda anteckningar». Bristen på verbal överensstämmelse mellan dessa och memoarerna visar, att han ej har haft den äldre framställningen framför sig, när han skrivit den yngre. De båda källorna stödjade därigenom varandra, i den mån de visa, att Ehrenströms minnesbild bevarats någorlunda oförändrad under en lång tidrymd. Däremot kunna de givetvis ej utnyttjas såsom två av varandra oberoende vittnesbörd.

I min avh. (s. 154, 262) har jag påvisat ett par påtagliga likheter mellan »Strödda anteckningar» och en anonym berättelse med titeln »Upplysningar rörande 1809 års revolution i Sverige», som 1851 publicerades av C. F. Ridderstad i samlingen »Gömdt är icke glömdt» (del VIII, s. 34); en av överensstämmelserna gäller det även i Ehrenströms memoarer återgivna samtalet mellan Gustaf IV Adolf och Ugglas. Berättelsen, som huvudsakligen handlar om G. M. Armfelt, innehåller även en passus om att kungen mottog ett förslag om att han skulle arrangera ett möte med sin svåger vid ryska gränsen. Det uppges vidare, att förslaget ivrigt understöddes av Armfelt — som i detta sammanhang omnämnes även i Ehrenströms memoarer — och att det i början hade framgång men att man till sist »olyckligtvis» förhindrade

dess verkställande (s. 37). Det är ju här uppenbart fråga om det Ehrenströmska förslaget, och det kan knappast vara något tvivel om att Ehrenström författat även denna berättelse. Tendensen är f. ö. densamma som i de båda andra framställningarna; författaren kritiserar Gustaf IV Adolf men vill ej göra gemensam sak med dennes personliga fiender »för att svärta eller smäda en furste, som varit min regent och hvars olyckor jag vördar» (s. 40).

I »Strödda anteckningar» framträder mycket starkt författarens beundran för den »oförgätlige» Gustaf III och hans »stora egenskaper», liksom för hans politiska system (jfr avh. s. 10). Ehrenström tillhörde dem, som hade intresse av att hävda, att de olyckor som drabbat Sverige efter Gustaf IV Adolfs tyska resa ej voro en följd av det gustavianska statsskicket utan måste härledas ur kungens olyckliga karaktärsutveckling. Han stod här på samma linje som Ugglas och kunde därför uppträda som dennes försvarsadvokat, trots att förhållandet mellan dem tidigare ej tycks ha varit det allra bästa (Ehrenström II: 429, 489).

II.

Huvudparten av Roséns recension ägnas åt frågan om förhållandet mellan Gustaf IV Adolf och de ledande ämbetsmännen under tiden närmast före revolutionen. Till någon annan helhetsbild än den av mig givna har han därvid ej kommit fram; det är, som han själv framhåller, blott frågan om »en delvis annan nyansering» på vissa punkter (s. 201). Jag noterar detta, emedan docenten Sven Ulric Palme betecknat min tes om att ämbetsmännen drivit en målmedveten oppositionspolitik som »fullständigt obevisad». »Vid varje enskild punkt av ämbetsmannens syndaregister måste man», skriver Palme, »ställa frågan om det här gäller inkompetens eller illojalitet, enfald och oduglighet eller målmedvetet sabotage, byråkratisk stelbenthet och lättja eller passivt motstånd. Det finns mycket, som talar för att svaret måste bli: det förra, inte det senare! Och därmed kan man skjuta åt sidan hela frågan om *d o l u s* och *c u l p a* och övergå till den långt väsentligare om orsak och verkan.»

Mot docenten Palmes argumentering är att invända, att man måste ha en bra låg tanke om de ledande ämbetsmannens intellekt för att tro, att det var enfald och lättja som dikterade deras ständiga avstyrkanden av kungens planer. Att det här var fråga om en målmedveten politisk linje framgår så klart av deras egna utlåtanden, att allt vidare ordande i saken synes mig överflödigt. Ämbetsmännen gjorde f. ö. själva ingen hemlighet av att de konsekvent motarbetade kungen. Även om man, som Palme tycks

vilja göra, fränkänner H. G. Wachtmeisters dagbok allt bevisvärde härvidlag, så återstår ändå en så pass god källa som Hans Järtas brev till J. G. Gahn. Det viktigaste underlaget för min uppfattning är emellertid inte, som Palme tycks tro, Wachtmeisters dagbok, ej heller någon annan berättande källa, utan aktstyckena själva, vilkas språk omöjligt kan missförstås.

I detta sammanhang vill jag göra en terminologisk deklARATION. Såväl Palme som Rosén använder med förkärlek i sina referat av min uppfattning om ämbetsmännens uppträdande ordet »obstruktionspolitik». Detta uttryck, som vunnit burskap inom modern litteratur men som saknas ännu hos Clason, har jag emellertid aldrig begagnat. Det har i mina öron en lätt moraliserande klang och tycks mig föra tankarna på sabotage — ett ord som Palme också använt. I stället har jag stundom begagnat den mera neutrala termen »motståndspolitik». Jag har över huvud ej, som Palme menar, sett fastställandet av *d o l u s* och *c u l p a* som min huvuduppgift, ehuru jag har svårt att förstå, hur man helt skall kunna skilja frågan om ansvar och skuld från den om orsak och verkan. Jag har i slutet av min avh. (s. 393) framhållit, att det är omöjligt att avgöra, om de av Gustaf IV Adolf företagna och åsyftade rustningarna skulle ha kunnat ge något konkret utbyte eller endast inneburo uppoffringar till ingen nytta — därmed har jag avstått från att taga ställning till frågan om vem som djupast hade »rätt», kungen eller ämbetsmännen. Jag har också (s. 392) understrukt, att ämbetsmännen ej försökte hindra beslutens verkställighet utan blott deras fattande — därmed har jag klart deklarerat, att jag ej velat beteckna dem som sabotörer. På denna punkt skulle måhända skarpare ett visst avståndstagande från Clason ha kunnat markeras — något som Rosén på ett ställe efterlyser (s. 194) — men det torde ej vara riktigt att pressa Clasons synpunkter, så som alltför ofta skett. Hans bekanta uppsats i Historisk tidskrift 1909 avsåg inte att ge några mer eller mindre slutgiltiga formuleringar utan bör främst fattas som en uppfordran till en intensifierad undersökning av ett forskningsområde, som tidigare stått under de propagandistiska doktrinernas bann.

Jag har emellertid (s. 391) såsom min mening hävdad, att det var ämbetsmännen som buro det största ansvaret för att samarbetet mellan dem och kungen brast, och jag har också velat göra gällande, att de, främst på grund av inre oenighet, ej kunde samla sig omkring ett positivt handlingsprogram, som kunde sättas i stället för kungens politik. Det är främst på denna punkt, som Rosén anmäler en delvis avvikande mening.

Rosén anser bl. a., att jag, trots min allmänt kritiska syn på H. G. Wachtmeisters dagbok, likväl ej alltid varit på min vakt vid

utnyttjandet av denna källas uppgifter om de finansiella diskussionerna. Han menar t. ex. (s. 195), att jag överdrivit ett av Wachtmeister angivet skäl — att finanskommittén förberedde besparingar — såsom bakgrund för en skrivelse från kungen till kommittén den 20 november 1808 och för kommitténs utlåtande följande dag. I stället vill han lägga större vikt vid en av mig i annat sammanhang refererad skrivelse till kommittén från krigsdepartementets tredje division av den 19 november, vari en redogörelse lämnas för de aktuella behoven vid olika arméer. Finansämbetsmännens motsättning till kungen har, menar Rosén, ej tagit sig så rättframma uttryck som dagboken vill göra gällande: »Wachtmeister har överdrivit betydelsen av finansämbetsmännens oppositionella hållning i enlighet med sina egna önskningar».

Det är svårt att se, att denna anmärkning reducerar värdet av Wachtmeisters anteckning. Dagbokens påstående, att kommittén velat minska arméns styrka, stödjdes ju direkt av kungens skrivelse (cit. av Rosén, s. 195). Ingenting tyder däremot på att kungen känt till krigsdepartementets skrivelse, som ej var ställd till honom. Att han bl. a. hänvisade till de aktuella behoven bevisar härvidlag ingenting; arméernas bekymmer voro så allmänt kända, att man ej behöver supponera någon särskild påstötning bakom hans uttalande. Att sedan finanskommittén vid avgivandet av sitt sedan länge förberedda betänkande även tog hänsyn till de aktuella behoven, förringar ej värdet av Wachtmeisters framställning, som ju avser en annan sida av saken. Det måste f. ö. anses som mer än tvivelaktigt, att krigsdepartementets skrivelse haft någon betydelse för finanskommitténs utlåtande; såsom Rosén observerat, ankom den officiellt till kommittén först den 24 november. De sifferuppgifter om spannmålsbehovet vid olika arméer, som lämnas i kommittéutlåtandet, återfinnas i varje fall ej i departementets skrivelse, vars huvudkrav — rörande kontanta medel — ej på något sätt beaktades i utlåtandet. De spannmålsutskrivningar, som förordades av kommittén och som till 80 % gällde en enda fördelning, den åländska, inneburo över huvud taget en synnerligen begränsad åtgärd, som inte kan ställas vid sidan av de stora principdiskussioner, som återspeglas i Wachtmeisters dagbok, vilken f. ö. även omnämner utskrivningarna¹.

Av mera central betydelse är Roséns nästa anmärkning, som gäller ämbetsmännens ställning till frågan om utrikes lån. I flera av de i avh. refererade kommittébetänkandena — den 16 juli, den 21 november och den 25 december 1808 samt den 10 januari 1809, antydningssvis också den 4 januari — uttala sig ämbetsmännen i

¹ Trolle-Wachtmeister, *Anteckningar och minnen* (1905), s. 104 ff.

olika sammanhang gynnsamt om detta alternativ, dock utan att mer än en gång, den 16 juli, komma med något direkt yrkande. Enligt Rosén (s. 197) kunna vi häri se uttrycket för en positiv strävan, som måste föranleda en modifiering av mina omdömen om oppositionspolitiken. Jag ställer mig skeptisk härvidlag, och detta av flera skäl.

Det är i detta sammanhang att framhålla, att Gustaf IV Adolf den 20 juli 1808 faktiskt accepterade kommitterades yrkande om låneunderhandlingar med England. Då emellertid kommitterade själva framhållit, att det i England rådde förbud mot lån till främmande makter, föreslog han dock, att dessa transaktioner skulle ske genom enskilda personer, d. v. s. genom bulvaner, så att allt beroende av engelska regeringens samtycke undveks. Skillnaden mellan kungens och ämbetsmännens ståndpunkt var sålunda endast den, att monarken ej trodde, att brittiska regeringen skulle avvika från gängse praxis.

I varje fall tycker man, att ämbetsmännen, om de varit positivt inställda till tanken på en låneoperation, borde ha nappat på kroken och på något sätt tagit fasta på kungens åtminstone halva gillande av deras eget förslag. Så skedde emellertid ej. Kommitterade betecknade den 30 juli kungens förslag som utförbart och framhöll, att deras tillstyrkande endast gällt direkta underhandlingar för regeringens räkning. Men samtidigt underströko de återigen, att all långivning i England var förbjuden såväl till främmande regeringar som till deras undersåtar¹. De voro således medvetna om att även deras eget förslag var förenat med stora svårigheter. När presidenten Lagerheim den 18 augusti tog ställning till det finansiella läget, talade han heller ej om lån utan nämnde subsidieökning som den enda verk samma utvägen för åstadkommandet av ett bättre läge (jfr avh. s. 119).

Som Rosén observerat, dök emellertid tanken på lån snart åter upp, nämligen i instruktionen för finanskommittén den 14 september. Kungen förklarar däri, att han är betänkt på att anskaffa fonder för krigets utförande, och uppfordrar kommittén att inge förslag om huru räntorna skulle kunna bestridas. Om han därvid främst avsett sedelemmission, inrikes lån eller utrikes lån, är ej alldeles klart, men av en senare passus framgår, att det sistnämnda alternativet i varje fall varit påtänkt; kungen omtalar nämligen, att han tänker informera kommittén om sina underhandlingar med England, vare sig de gällde nya subsidier eller andra penningutvägar.

Enligt Roséns mening är denna instruktion frukten av en

¹ Historisk tafla, III (1811), bilaga 20.

diskussion mellan kungen och landshövding af Håkanson, vilken den 12 september anlänt till högkvarteret på Åland. Tanken är högst plausibel, men det förefaller mig, som om Rosén befinner sig på osäker mark, när han vill göra gällande, att instruktionen på de refererade punkterna mindre var »ett uttryck för konungens vilja än för finansämbetsmännens åsikt, att kriget borde bekostas av England antingen genom lån eller subsidier». Kungen har ej, som Rosén skriver, »till synes slagit om». Han hade aldrig varit motståndare till förhandlingar med England utan hade blott hävdad, att dessa måste komma i andra rummet i jämförelse med rikets egna resurser (jfr avh. s. 120). Vi veta i själva verket ingenting om vem som inspirerat de omtalade paragraferna i instruktionen. Det kan mycket väl vara kungen själv; han kan därigenom ha anknutit till sitt eget förslag av den 20 juli. F. ö. har det inte blott varit fråga om lån utan även — och kanske i första rummet — om sedelemission¹.

Att lånealternativet t. v. ej spelat någon mera betydande roll framgår kanske bäst av instruktionen för den nye ministern i London, Brinkman, den 20 september (avh. s. 169). Där talas ej om lån, blott om subsidieökning. Orsaken är ganska uppenbar. I Sverige hoppades man på en stor subsidieökning, och då var det ju odiplomatiskt att skjuta fram tanken på lån, som ju ur svensk synpunkt var vida mindre förmånlig. Man kan därför ej, som Rosén gör (s. 203), tala om att kungen innerst inne varit emot både utländskt lån och underhandlingar med England. För en sådan uppfattning finnes intet bevis. Kungen har visserligen på ett för honom karakteristiskt sätt kontrat en smula under sina underhandlingar med England i oktober 1808, men att han i själva verket var mycket angelägen om brittisk hjälp visade han bäst genom sitt uppträdande under vintern. Att han då inte tog upp lånealternativet behöver inte förklaras på annat sätt, än att han väntade på subsidieförhandlingarnas slut, som ju inte inträffade förrän den 1 mars 1809.

Mot denna bakgrund bör man också se ämbetsmännens tämligen platoniska sympatiförklaringar för lånealternativet i de senare betänkandena. Detta alternativ var tills vidare inte aktuellt och kunde därför utan fara skjutas fram; om ämbetsmännen verkligen varit allvarligt intresserade, skulle de säkerligen ha ställt mera direkta yrkanden.

Denna tolkning förefaller måhända överdrivet misstänksam. Men den stöds av ämbetsmännens uppträdande i frågan om en

¹ I mitt referat av instruktionen (avh. s. 123) har jag förbisett detta alternativ.

sedelemission. De talade länge mycket väl om detta projekt, men när det kom till kritan, förenade de det med sådana villkor, att kungen ej kunde anta det (avh. s. 156). Skulle de inte ha uppträtt på liknande sätt, om frågan om utrikes lån på allvar kommit upp?

Målet för ämbetsmännens strävan var — så som jag ser saken — inte att tvinga kungen till någon viss finansoperation utan att förmå honom till fred, och ett av medlen härtill var ständerinkallelse. Enligt Wachtmeister förklarade riksdrotsen vid ett samtal med kungen den 5 november 1808, att det var två saker som denne inte kunde göra utan ständernas medverkan: upptaga utländskt lån och taga banken (avh. s. 127; jfr Rosén s. 201). År framställningen riktig, vittnar det inte om någon särskild entusiasm för låneförslaget som sådant; drotsen visste ju, att kungen endast i yttersta nödfall skulle inkalla ständerna.

Före 1808 synes varken riksdrotsen eller Håkanson ha varit någon anhängare av riksdagskravet. Vad drotsen beträffar, kan detta visserligen påvisas endast indirekt (jfr avh. s. 76), men av Håkanson föreligger ett klart uttalande, daterat den 20 december 1805. I ett brev till J. C. Toll beskriver han då de stormiga förhandlingarna inom bankorevisionen och slutar med följande skarpa omdöme: »Här täckes Eders Excellens finna en miniatur af en tillkommande riksdag, om emot önskan och förmodan en sådan skulle i vår tid infalla. Jag är säker, at bondeståndet icke blir at styra och at borgareståndet svårligen hålles tillsammans. Det öfriga säger sig sjelf. Gud låte försöket icke behöfva at göras, men jag befarar at min teckning blir sann»¹. Inte desto mindre framträder Håkanson under vintern 1808—09 som anhängare av riksdagskravet; få vi tro Wachtmeister, var han t. o. m. författare till kommittéutlåtandet av den 10 januari 1809, där detta krav klart framlägges (avh. s. 156). Vad har motiverat förändringen? Säkerligen det utrikespolitiska läget — ständerna ansågos som ett medel att vinna den efterlängtdade freden. Förkärleken för lånealternativet har — om den över huvud varit uppriktig — haft samma bakgrund.

Vi komma därmed in på det av Rosén dryftade problemet, om riksdrotsen eller Håkanson spelat den ledande rollen i motståndspolitiken. I min framställning är drotsen centralgestalten, Håkanson hans »bäste medarbetare» — Rosén vill justera denna rollfördelning något (s. 200). Frågan har onekligen ett stort intresse, inte minst ur källkritisk synpunkt. Dock kan jag inte ansluta mig till Roséns åsikt, att man, om Håkansons roll ökas, nog måste mildra något på »det generella omdömet om finans-

¹ Håkanson till Toll ^{20/12} 1805, Tollska saml. C, LUB. Jfr avh. s. 43.

»ämbetsmännens obstruktionspolitik»; härför skulle tala det nit som Håkanson visat i sitt landshövdingedöme vid indrivningen av 1809 års krigsgärd. Jag har nämligen aldrig talat om någon obstruktionspolitik. Håkansons aktivitet går väl att förena med min tes, att det endast var beslutens fattande, ej deras verkställighet, som ämbetsmännen sökte hindra. Inte ens riksdrotsen sökte sätta krokben för krigsgärdsförordningen, sedan den en gång blivit expedierad; tvärtom tecknade han sig själv för en frivillig insats (avh. s. 165). Därmed vill jag inte förneka, att det funnits en viss skillnad mellan drotsens och Håkansons inställning (jfr avh. s. 199), men den kan ej ha varit så stor, som Rosén tycks vilja hävda.

En huvudkälla för kännedomen om riksdrotsens politik är givetvis sonens dagbok. I min undersökning av denna har kraftigt understrukits dess förut alltför litet beaktade partiskhet, men jag har också framhållit, att dess konstaterbara misstag äro minst i skildringen av ämbetsmännens, enkannerligen riksdrotsens, uppträdande under krisåren¹. Härmed är också sagt, att man inte får driva kritiken för långt. Såsom källa för kännedomen om oppositionspolitiken är dagboken i viss mån att betrakta som en historisk kvarleva: direkt speglar den Wachtmeisters uppfattning, indirekt ger den också en föreställning om drotsens och de andra ämbetsmännens. Det är visserligen sant, att Wachtmeister uppenbart idealiserar fadern och överdriver hans betydelse, men just i detta förhållande kunna vi se ett bevis för att de i det väsentliga stått på samma linje; hade så ej varit fallet, hade Wachtmeisters satir förmodligen ej gjort halt inför fadern — t. o. m. en så närstående person som farbrodern Claes Wachtmeister omtalas på ett hånfullt sätt (jfr avh. s. 272).

Nu kommer därtill, att även andra källor framhäva drotsens betydelse. På en viktig punkt, i fråga om Kungliga beredningens sammanträde den 5 januari 1809, stöddes sålunda Wachtmeisters framställning direkt både av hertiginnans dagbok (avh. s. 155) och av ett brev från Hans Järta²; det finns inget tvivel om att drotsen vid detta tillfälle varit den dominerande. I flera andra

¹ Vetenskapssocietetsens i Lund Årsbok 1943, s. 70. — Det är ganska märkligt, att Wachtmeisters dagbok, som mer än någon annan källa bidragit till nedsvärtingen av Gustaf IV Adolf, nu faktiskt börjat utnyttjas till dennes fördel: ju mer man bygger på dess framställning av oppositionspolitiken, i dess gynnsammare dager står kungen gent emot sin omgivning.

² I brev till J. G. Gahn ¹²/₁ 1809 skriver Järta, att det påstås, att Kungliga beredningen, »särdeles drotzet», ansett det föga möjligt att uttaga krigsgården. F 857 i, UUB.

källor — J. Cederströms, H. G. Wrangels och Järtas relationer, Ehrenströms »Strödda anteckningar» samt några notiser av Poppius — framstår han likaledes som en centralgestalt inom oppositionen; däremot nämner ingen av dessa källor något om Håkanson (avh. s. 242, 273, 361, 203 f.). Min uppfattning om riksdrotsen är sålunda till stor del oberoende av sonens dagbok.

Vad nu Håkanson beträffar, så bygger Roséns uppfattning om honom i hög grad just på Wachmeisters dagbok, där Håkanson framträder som en mycket nitisk medarbetare till riksdrotsen; påfallande är, att han aldrig kritiseras. Wachtmeister kan naturligtvis inte ha haft samma intresse att förstora Håkansons roll som han haft i fråga om fadern. Men samtidigt ligger just i sympatierna för Håkanson ett riskmoment. Hur kunna vi veta, att inte också Håkansons roll blivit förstora, om än i mindre skala? Wachtmeister hyser uppenbart ett visst förakt för den andre finansexperten, Lagerheim (se bl. a. avh. s. 203), och har åtminstone på en punkt givit en snedvriden framställning av dennes uppträdande¹. Hur kunna vi veta, att Håkanson inte blivit framskjuten på Lagerheims bekostnad?

I andra källor nämnes Håkanson ganska litet. Hans besök på Åland blev föremål för åtskillig uppmärksamhet (avh. s. 121), men sedan är det rätt tyst om honom. I Järtas brev ställes han vid sidan av Lagerheim, Rosenblad och riksdrotsen (se t. ex. avh. s. 129), men endast en gång skjutes han mera i förgrunden, och då på ett felaktigt sätt. Jag åsyftar ett av Rosén (s. 199) citerat yttrande av den 10 november 1808, där det talas om att finanskommittén haft flera sammanträden efter Håkansons återkomst till Stockholm. Järta — och efter honom Rosén — anser tydligen, att det var Håkansons förtjänst att arbetet kom i gång. »I Stockholm betraktades han från början som den drivande kraften i finanskommittén», skriver Rosén. Finanskommitténs protokoll stödja inte denna uppfattning. Kommittén sammanträdde den 21 september och den 31 oktober samt den 7, 8, 10, 17, 21, 22, 24 och 25 november. Uppryckningen kan tydligen dateras från den 7 november. Vad har hänt? Inte att Håkanson anlät — han var ej närvarande den 7 november utan först följande dag; troligen befann han sig vid det förra tillfället ännu på resa². Det avgörande har således inte varit Håkansons återkomst utan — såsom i avh. (s. 128) framhållits — kungens ankomst till Stockholm den 4 november.

¹ Vetenskaps societeten i Lund, Årsbok 1943, s. 71 f.

² Finanskommitténs protokoll, RA. Det bör nämnas, att sammanträdet 8/11 utlystes redan 7/11, alltså i Håkansons frånvaro.

Håkanson var givetvis en framstående finansexpert, vars sakkunskap och förhandlingsskicklighet i hög grad kom ämbetsmannaoppositionen till godo. Kanske var han också personligen mera betydande än riksdrotsen. Men han var dock endast landshövding i ett litet och perifert län, och såsom ämbetsman var han en outsider i jämförelse med rättsväsendets högste chef, Kungliga beredningens och de tillförordnade regeringarnas ordförande. Därtill kommer ännu en viktig omständighet. Håkanson kunde på grund av sin ämbetsutövning endast tidvis deltaga i de finansiella diskussionerna. Han reste från Åland till Stockholm den 16 september och var närvarande vid finanskommitténs sammanträde fem dagar senare, men sedan for han till Karlskrona — där han var den 19 oktober¹ — och återkom till huvudstaden först i början av november. I slutet av januari 1809 for han så åter söderut²; under den kritiska tid som sedan följde kunde han ej spela någon aktiv roll.

Jag kan således inte biträda Roséns i och för sig mycket intressanta teser angående dels låneprojektet, dels Håkansons roll. Jag inbillar mig emellertid inte, att de av mig gjorda tolkningarna kunna betraktas som säkra. Materialet är i vissa avseenden alltför sprött för att medge några exakta slutsatser; framför allt äga vi tillgång till alltför få samtida brev, som skulle kunna komplettera de officiella akternas och de berättande källornas vittnesbörd.

III.

Det har i min avh. (s. 71) framhållits, att Gustav IV Adolfs ledande ämbetsmän ej voro hemfallna åt någon Napoleon-kult och att det således ej var på grund av sympatier för Frankrike som de ogillade hans utrikespolitik. Däremot har jag inte närmare sökt utreda de militära konspiratörernas syn på den franske kejsaren. A priori skulle man kunna misstänka, att de voro intagna av beundran för honom och följaktligen redan av detta skäl måste känna olust inför sina egna militära uppgifter. Med hjälp av en brevsamling, som nyligen överlämnats till Riksarkivet³, är det emellertid nu möjligt att visa, att detta i varje fall inte gäller om en av de allra hetsigaste bland kuppmarkarna, gardeskaptenen Henning Wrangel.

¹ Se Blekinge läns landskansli, Avgångna brev 1808, Landsarkivet i Lund.

² Se H. af Låstbom till J. M. af Nordin ²/₂ 1809, Sjöholms arkiv (dep. i RA).

³ Handlingar angående släkten Wrangel af Adinal, RA. Förste arkivarien Lars Sjödin har fäst min uppmärksamhet på denna accession.

I de brev, som Wrangel under 1808 års krig skrivit till sina föräldrar, f. d. landshövdingen C. A. Wrangel och hans maka, född Hamilton, samt till sin bror, kanslisten L. U. C. A. («Charles Louis») Wrangel, framträder han som en varm patriot, som visserligen inser lägets allvar men som från början alls inte vill lasta kungen för de svårigheter som tornat upp sig. »Jag både hoppas och har anledning tro, det alt kommer att gå väl, intet krig utan någon svårighet, och huru vi hadde gjord, hadde vi hafvit krig», skriver han t. ex. den 21 april. I samma brev omtalar han, att han varit på audiens hos kungen för att avlämna några depescher — tydligen angående hans underhandlingar i England (jfr avh. s. 101) — och att han blivit mottagen »ganska nådigt»: kungen berömde hans uppträdande och talade mycket förtroligt med honom. Intet i brevet innebär den minsta kritik av monarken. Den 16 maj uttrycker Wrangel, som då anlant till västra armén för att tjänstgöra under Armfelt, sin stora harm över att Sveaborg »på det näsligaste sätt» blivit överlämnat till fienden, men, tillägger han, »fan skall låta modet falla, så länge en svensk blod-droppa rinner i mina ådror». Samma patriotiska trots och stridsvilja präglar även de följande breven; inte minst frapperas man av Wrangels längtan efter att »distinguera» sig och komma i »bulletinerna» (särskilt den 18 juli). Ännu märkligare äro emellertid ett par häftiga utfall mot Napoleon, eller »Buonaparte», som denne på äkta legitimistmaner kallas. »Gud gifve det missfostret en gång kunde dö», heter det den 23 juni, och i ett odaterat brev, som tycks vara något tidigare, uttrycker sig Wrangel ännu skarpare: »Jag kan inte tänka på Bononaparte [sic] utan att blifva arg, det är den största rackare som fins, han måtte vara i släktskap med ryssarne, de barbarerne.» Wrangels harm vänder sig emellertid också mot britterna: »Hvad gör engelsmännerna, mina goda vänner, fan måtte taga dem», heter det den 24 juni, då hoppet om en effektiv brittisk hjälp mot Norge visat sig vara en illusion. Om danskarna yttrar sig Wrangel däremot mera skonamt: de slåss men äro ej grymma, skriver han den 2 augusti, samtidigt som han säger sig leva i hoppet, »det näst Guds hjälp vi skola värja oss emot våra fiender». Samtidigt angriper han ytterst häftigt ryssarna, som betecknas som »barbarer, hundar, canailler», vilka alla borde spetsas. Wrangel ber också sin familj att teckna bidrag till nödlidande finska flyktingar.

Ännu i början av augusti är alltså Wrangel en god patriot, som trots alla motgångar vill offra sig till sista blodsdroppen för konung och fädernesland. I mitten av månaden får han emellertid ett ganska svårt slag: hans beundrade chef Armfelt avskedas och ersättes av den »imbecille» Bror Cederström. »Mon coeur est

navré, et je ne scais ni ce que je dis ou écris», skriver han med anledning härav den 20 augusti. Han lämnade nu västra armén och begav sig till Stockholm, varifrån han i svår storm for över till Åland (jfr avh. s. 221); av intresse är, att han tackar »Högsta väsendet» för sin räddning ur ovädret (den 12 oktober). Förmodligen har hans aktivitet nu blivit något dämpad, men han intar dock alltjämt en heroisk attityd. Den 9 september talar han ånyo om sin längtan efter att få utmärka sig, och den 27 september låter han höra liknande tongångar. »Je marsche en philosophe, où l'honneur me conduit», skriver han då, och han förklarar, att han med Guds hjälp aldrig skall vika »ett steg ifrån ärans väg utan hålla den jemna gången, som skiljer en braf karl ifrån en phanpharon».

Kort efter ankomsten till Åland drabbas emellertid Wrangel av en svår förödmjukelse: gardesdegraderingen. För honom måste den te sig desto orättvisare, som han själv ej deltagit i den olycksaliga reträtten till Helsing¹, och vi veta av andra källor, att han t. o. m. spekulerade i kungamord (avh. s. 222). I det första bevarade brevet till föräldrarna efter degraderingen, daterat den 1 november, Gustaf IV Adolfs 30-årsdag, framlyser också hans intensiva hat till kungen, som just denna dag lämnat Åland:

»Mes très chers parents. Il y a au juste aujourd'hui 30 ans, que le ciel benit la Suède la naissance de Gustave Adolph IV, ce jour-ci il nous a quitté, regretté et admiré, nos sincères souhaits sont de le savoir encore ici, mais le sort a autrement décidé. Han är rest till Sverige, vår AllerNådigste Stormächtigste Konung att sina dyra pligter sköta och att vårda sit nya tyska Gardie»².

Brevets fortsättning går i samma stil. I ett brev till brodern samma dag säger sig Wrangel ha tagit det partiet »att gå till ytterligheter för att befria fäderneslandet ifrån vår gemensamma fiende», och han fortsätter: »Stupar jag, blifver det med svärdet i handen, men jag är säker att komma både med heder och lif därifrån, finner jag ingen trohet, begär jag helt enkelt mitt afsked, med ett ord: jag kan intet nog säga, huru mycket jag hatar ryssarne!» (kurs. i orig.). Det sista uttrycket torde vara camouflage; det är hatet mot kungen som dominerar brevet.

Mycket pessimistisk är Wrangel i ett brev till föräldrarna den 7 december. Han håller då 100 mot 1 på en rysk seger på

¹ Detta understryker Wrangel också själv i brev till föräldrarna 9/11 och 7/12 1808.

² Ryktet att Gustaf IV Adolf efter gardesdegraderingen ämnade upphöja de av honom högt älskade tyska regementena till garden återges också av H. G. Wachtmeister (Trolle-Wachtmeister a. a. s. 94).

Åland och säger sig helst vilja bli fånge »på ett ärofullt sätt». »Om nånsin jag ångrar något», fortsätter han, »så är det att ej hafva tagit afsked, sedan man velat försöka beröfva min heder.»

Några dagar senare begav sig Wrangel till Stockholm för att deltaga i konspirationerna därstädes. Dessa utmynnade som bekant i den inställda kuppen av den 8 februari 1809, och kort därefter återvände han till Åland. I ett brev från Granboda den 21 februari, som är adresserat till brodern och tre andra konspiratörer, G. W. Hamilton, J. P. Lefrén och C. L. von Hohenhausen, och som även innehåller hälsningar till flera andra sammansvurna, L. Hedenberg, J. Cederström, C. H. Anckarsvärd och A. A. Gripenwaldt, förklarar Wrangel, att han komprometterat sig själv »förbannat» genom ett obetänksamt hedersord; enligt andra källor hade han lovat, att de åländska trupperna skulle deltaga i en revolution (avh. s. 229). Det var tydligen det ryska trycket som gjorde honom pessimistisk. Snart genomfördes också revolutionen utan hans medverkan; själv föll han i rysk fångenskap men blev inom kort lössläppt och var den 24 mars åter i Stockholm.

Wrangels brev låta oss på ett ganska unikt sätt följa en officers utveckling från patriotisk stridsvilja till revolutionärt kungahat. Att gardesdegraderingen betecknar utvecklingens vändpunkt behöver knappast framhållas. Även om Wrangel måhända redan tidigare och framför allt efter Armfelts entledigande varit mera oppositionellt sinnad, än hans brev utvisa, så kan man dock i hans sinnesändring se ett sällsynt slående bevis för vilken omätbar skada kungen tillfogade sig själv genom att göra gardesofficerarna till sina personliga fiender.

IV.

Henning Wrangels inträde i konspirationerna bestämdes alltså väsentligen av personliga motiv. Så enkelt ligger inte saken till i fråga om en annan, mera betydande konspiratör, Georg Adlersparre, men även i hans fall ha dylika hänsyn spelat en stor roll. Jag har i min avh. (s. 245) sökt visa, att han såsom gammal oppositionsman visserligen länge varit kritiskt inställd till kungen men att han likväl inte förrän i december 1808 tagit det avgörande steget in i konspirationerna och att hans tvist med Bror Cederström därvidlag spelat en inte ringa roll som pådrivande faktor.

Rosén har på denna punkt anmält vissa betänkligheter. Framför allt har det enligt hans mening dragits alltför vid-

sträckta slutsatser av Adlersparres brev till kammarrådet J. P. Billberg på hösten 1808, i vilka han tar avstånd från alla konspirationer. Man har, anser Rosén (s. 204), anledning att misstänka, att det här är fråga om camouflagen.

Mot detta kan främst invändas, att det viktigaste argumentet inte varit Adlersparres uttalanden till Billberg i och för sig utan den militära aktivitet, som han utvecklade ännu i slutet av oktober och förmodligen även senare (avh. s. 254). Det förefaller orimligt, att en person som umgåtts med omstörtningssplaner samtidigt skulle ha varit så påfallande nitisk i sin tjänsteutövning; om, såsom Adlersparre hoppades, den svenska trupperna kunde hemföra en stor seger över norrmännen, skulle detta onekligen ha tagit vind ur seglen för revolutionsmännen. Under dessa förhållanden torde man ha rätt att fästa avseende såväl vid Adlersparres samtida brev till Billberg som vid hans senare uttalande i Historisk tafla; även C. H. Anckarswärds uppgifter kunna härvidlag anföras (avh. s. 254). I breven till Billberg kan man också finna, hurusom Adlersparre just i början av december förlorar sitt goda humör (avh. s. 249). Billberg var f. ö. inte en person, som Adlersparre kunde föra bakom ljustet hur mycket som helst. Han hade enligt egen uppgift redan på ett tidigt stadium informerats om Anckarswärds revolutionsplaner (avh. s. 245), och han förstod nog ganska bra att läsa mellan raderna i Adlersparres brev.

Det synes sålunda vara skäl att hålla fast vid uppfattningen, att Adlersparre före december 1808 ej umgåtts med några allvarligare revolutionsplaner. Den tändande gnistan har säkerligen varit det under julen ankomna brevet med Erfurt-ryktena (avh. s. 255). Men tvisten med Cederström har betecknat själva vändpunkten. Den gav det brännbara stoffet.

V.

I sin förut berörda recension har docenten Palme hävdad, att »den på en gång personhistoriska och moraliserande uppläggning, som diskussionen om 1809 års revolution nu en gång har fått, är ytlig och går det väsentliga förbi». Den djupaste orsaken till 1809 års statsvälvning vill Palme finna i »en historisk process av central betydelse, en på samhällslivets alla områden hastigt fortskridande upplösningsprocess, som hotade riket med total undergång». I stället för att syssla med »detaljstudiet av det politiska händelseförloppet» borde forskningen söka sig fram till »brytningen mellan politiska idéer och politiska intressen i den utgående gustavianska tidens historia».

Ingen forskare har förut vågat tala om någon »hastigt fortskridande upplösningssprocess» inom det svenska samhället under åren före 1809. Sveaborgs kapitulation och andra liknande händelser måste visserligen betraktas som upplösningssymptom, men de betecknade inte något nytt i vår historia; det räcker att erinra om namnen Perevolotjna och Anjala. Ett annat fenomen, som kanske skulle kunna betecknas som ett liknande symptom, nämligen ämbetsmännens motståndspolitik, har Palme själv betecknat som obevisat. I varje fall torde det ej kunna påstås, att det svenska samhället 1808—09 befann sig i en högre grad av upplösning än 20, 50 eller 100 år tidigare — talet om en hastig process hänger i luften. Vad som hände var att det svenska riket ställdes inför ett sällsynt svårt utrikespolitiskt nödläge, som pressade dess materiella och moraliska motståndskraft över bristningsgränsen. Att söka utreda, huru detta nödläge återverkade på den yttre och inre politiken, huru kungen, ämbetsmännen och folkopinionen reagerade och huru meningarna bröto sig mot varandra om krisens berättigande — det vittnar förvisso inte om någon ytlighet, och ingen idéhistorisk undersökning kan här erbjuda någon ersättning.

Därmed är givevis inte sagt, att en idéhistorisk undersökning saknar berättigande. Detta forskningsfält är emellertid inte så obearbetat som Palme tycks hävda. En viktig sida av saken, den ideologiska bakgrunden till 1809 års regeringsform, är intensivt granskad av Brusewitz, Lagerroth och andra. Mitt kapitel om »revolutionen och folkstämningen» kan väl också anses som ett bidrag till diskussionen. Palmes krav på en undersökning av brytningen mellan idéer och intressen är en truism. Ingen forskare, som höjt sig över krönikörens nivå, har förbisett att den historiska utvecklingen här är beroende av idéer och intressen.

Framhållas bör emellertid, att materialet för en mera brett lagd idéhistorisk undersökning är mycket torftigt, bl. a. till följd av Gustaf IV Adolfs tryckfrihetspolitik. Vi veta ytterst litet om vad de svenska ämbetsmännen och officerarna — för att inte tala om de breda folklagren — tänkte och kände under åren 1807—1809. De flesta hade ingen genomtänkt samhällsåskådning, och de som hade någon tego i allmänhet. Deras deklARATIONER efter revolutionen ha endast begränsat värde för förståelsen av deras tidigare uppfattning. Det är i regel endast genom att analysera deras handlingar som vi kunna leta oss fram till deras åsikter.

Därtill kommer ännu en omständighet. Hur gick det med idéerna, när de konfronterades med verkligheten? Det fanns givetvis personer, som ställde idéerna över intressena — ett ut-

märkt exempel är Gustaf IV Adolf själv. Men de flesta gingo den motsatta vägen. En politiker, vars idévärld är väl känd, är Georg Adlersparre. Han framstår i sina egna uttalanden som den borne frihetskämpen, en konstitutionalismens banerförare som ingen annan. Men när han blev i tillfälle att förverkliga sina ideal, blev han i stället ett slags militärdespot. Idéerna hade kommit till korta mot intressena.

Adlersparres tidskrift *Läsning i blandade ämnen* bar devisen »From sounds to things». Detta motto torde kunna tillämpas i föreliggande fall. Historieforskningen är inte bäst betjänt av mer eller mindre metafysiska spekulationer över förhållanden, som undandraga sig empirisk granskning — den måste främst syssla med konkreta händelser och konkreta orsakssammanhang, även om dessa inte alltid kunna fångas i effektfulla formler.

Sten Carlsson.